

PONÈNCIES



EXCURSIONS PELS LÍMITS DE LA CONSCIÈNCIA¹

PRINCIPI

El 26 de maig de 1896 es posava a la venda una obra important. Responia al títol de *Croquis pirenençs*, i l'autor n'era Jaume Massó Torrents. Aquest recull de dotze narracions no em consta que hagi estat inclòs dintre de cap procés de canonització, ni que avui el gremi filològic l'acostumi a tenir present en les seves oracions. Això és així, a despit de les edicions que se'n van fer a principis del xx: la segona, el 1903, amb l'escreix d'un capítol, i la tercera i definitiva, de 1921, amb cinc textos més. La desconsideració que ha patit aquella obra contrasta amb el que en deia Josep Pla (1976: 853) —tan poc donat al sabó—, que la considerava «el millor llibre sobre el nostre Pirineu». Quan va aparèixer publicat, el volum va tenir molt bona acollida. Els socis del Centre Excursionista de Catalunya hi van trobar un motiu suplementari per a la visita d'una província desconeguda (veg. Sucre 1963: 143). Entre aquests hi havia Pompeu Fabra, amic i company de caminades de Massó (veg. Bladé Desumvila 1969: 46). Però els relats que conformen els *Croquis pirenençs* no es limiten a ser el que semblen. Ultrapassen la mera ressenya itinerant. D'entrada van captivar els atletes del muntanyisme, perquè podien ser tinguts per «verdaderos croquis *d'après nature*» (Soler 1896: 4). Amb tot, Massó els va concebre per reclamar una altra complicitat: la dels lectors de pis, la dels degustadors de les recreacions literàries. Com fa veure Jordi Castellanos (1986: 520), el llibre «apunta i suggereix més enllà de la simple representació de la realitat». D'aquí ve el seu indiscutible valor.

¿Què apunta i què suggereix, Massó? Doncs diverses coses, començant per una volguda inclinació formal. En només dues-centes planes, l'autor practica el programa de regeneració del català literari que ell mateix havia estimulat, primer des de la revista *L'Avenç*, després des de l'editorial homònima. L'ortogra-

1. Per a la redacció d'aquest treball, he comptat amb la col·laboració inestimable de Lluc Bonet, de Pesillà de la Ribera, i amb el guiatge de Tonino Palacios, parisenc de Montalbà del Castell (o Montalbán del Castèl). Vull agrair també a Josep Pueyo Ros la feina cartogràfica.

fia distingeix els *Croquis* dels papers del seu temps, maquinalement tradicionallistes. Ara bé; si hi ha cap aspecte que fa excel·lir el volum per sobre dels altres, fins per sobre dels altres que editava l'empresa de Massó, el tenim en l'extraordinària docilitat de la seva prosa, tan allunyada de la filigrana floral. Joan Fuster (1980: 86) destacava la «gràcia i vivacitat» d'aquelles planes, i trobo que hi tocava de ple a ple. Més que el cromos sentimental, en les seves narracions Massó destil·la un alt grau de veritat. Hi aboca una determinada veritat, després d'una determinada visió del món. Seguint Ramon Pla, diríem que hi ha tres codis que circulen pels *Croquis pirenenics*: el costumista, l'excursionista, el naturalista. Amb el primer, Massó hauria mirat de fer de la quotidianitat objecte de sorpresa. L'excursió es presentaria també com un mètode de coneixement, d'atestació de la realitat. Per mitjà de l'esguard naturalista, en darrer terme, Massó hauria procurat «inventar una trama que servís per experimentar si les lleis socials que s'apuntaven hipotèticament es podien confirmar» (Pla i Arxé 1996: 27).

La primera i potser la més fonamental d'aquelles «lleis» té a veure amb una definició col·lectiva per la llengua. En els *Croquis*, els Pirineus apareixen com l'objectivació d'una ideologia. Allí la naturalesa s'expressa per mitjà de les pedres i dels pobladors que s'hi fonen, que sovint s'hi confonen. S'expressa per mitjà de la topografia i del dialecte. A cada pas, l'excursionista sostreu del paisatge un motiu d'identificació gregària. Massó presenta el Pirineu com la peanya sobre la qual havia de reposar un nou imaginari col·lectiu. Aquell paisatge fa de basament d'un «ideal artístic i patriòtic» (Massó Torrents 1896: 200-201). D'un moviment com aquest, l'impulsor de *L'Avenç* se'n sentia pioner. No es trobava pas sol. Se'n sentia, de pioner, al costat de tota la colla que passaven per ser «els de la ceba», perquè se'ls veia com uns guillats (veg. Garriga i Massó 1987: 91). Normal, si es miraven les coses des de l'altell del catalanisme hereditari. La ceba de Massó i companyia l'excitava l'aposta per un trabucament dels valors consuetudinàries: una revolució, com defensava el company Cases-Carbó, «justa y necesaria» (Casas Carbó 1891: 1). El mateix títol de l'obra que estic glossant deixa al descobert la intenció rupturista de l'autor. En les dues úniques paraules que hi figuren ja es produeixen dos atemptats a la rutina: hi ha uns *croquis*, gal·licisme cru, i aquests *croquis* passen per ser *pirenenics* i no pas *pirenenchs*, com inexcusablement tocava.

La ruptura de Massó Torrents incidia en uns punts encara més sensibles. Per sota de tal tria gràfica o tal altra formiguejava una idea del que havia de ser la llengua dels catalans. Em fa l'efecte que podem seleccionar un parell d'episodis de la carrera de Massó que il·lustren aquesta seva labor. Tots dos són posteriors al nostre llibre de referència. El primer el tenim el 1899, quan el consistori dels Jocs Florals l'invita a figurar-hi, en qualitat de mantenidor. El pas de Massó pel concurs poètic de Barcelona deixarà marca, perquè acabarà descabdellant una sèrie de retocs en l'edició dels textos de la vella institució, en la línia dels que es practicaven als tallers de *L'Avenç*. Però la participació mas-

soniana en el certamen catalanista va produir un tomb encara més bruscat. Per primer cop, els Jocs suprimiran la possibilitat que hi concorri poetes de «qualsevol dels dialectes del mitjorn de França», com preveïen els cartells anteriors. A partir d'aquell moment, el focus del catalanisme de tota la vida no més admetrà les composicions escrites «en antic ò modern català d'aquest Principat, de Mallorca, de València ò del Rosselló» (veg. Rafanell 2006, i: 176).

Un any després d'això, la mà de Massó Torrents torna a intervenir en la remoció de la llengua catalana. A la revista *Catalonia*, continuadora de *L'Avenç* i ja declaradament «nacionalista», s'hi estampa el que deu ser el primer mapa del domini lingüístic català.² En el dibuix en qüestió hi va comprès just l'espai de «Catalonia», o sigui, de «les terres catalanes». Aquest resultat, que avui no pot estranyar ningú, quan es publica suposa una audàcia considerable. També representa un alt disseny, basat en la precisa delimitació de la territorialitat geolèxica. Sabem que el programa nacionalista exigia un capteniment com aquest, i que l'exigia a pertot. Si abans de la segona meitat del XIX amb prou feines trobàvem mapes idiomàtics era perquè a les agrupacions ètniques no els calia tenir-ne (veg. Rafanell [en premsa]). Quan els nacionalismes hagin de menester crear una autobiografia ben estructurada, llavors emergiran les cartografies nacionals. Abans, per això, hauran hagut d'emergir les cartografies de les identitats primordials, que són les lingüístiques. Tal com manava el dictat romàntic, el perfil de les unes havia de coincidir amb el de les altres. Els límits de les nacionalitats s'havien d'avenir amb els límits de les llengües. Havien de tendir a ajustar-s'hi, si més no. L'aportació iconogràfica de la *Catalonia* de Massó, tan provisional i discreta com es vulgui, reflecteix l'ajust de l'argumentari nacionalista als temps moderns. Crea, per dir-ho amb Benedict Anderson (1991: 175), el «mapa-logotip» de la catalanitat.

I. «ESTAVEM EN LA SEVA FRONTERA I L'ANYORAVEM AVIAT»

El parell d'exemples que acabo de citar són una mica posteriors a 1896. De totes maneres redoblen les tesis esbossades en els *Croquis*. Agafem-ne el capítol «L'anyorament», fins llavors inèdit. En deu planes, Massó relata la descoberta que ell i un seu «antic company d'excursions» fan de «la frontera nord de la nostra llengua». Quan el 1899 Massó deixava fora del catalanisme literari els occitàns del «mitjorn de França», segur que la devia tenir al cap, aquella pàgina viscuda. Passarà el mateix poc després, quan dibuixava per a *Catalonia* el perfil de la identitat idiomàtica catalana, i n'excloïa, expressament, «els departaments francesos de l'Aude i de l'Ariège, ocupats per grups de població

2. «Les terres Catalanes», *Catalonia. Periodic Nacionalista Liberal. Politic, Literari i de Critica Artistica*, 2 (13-i-1900), 20-21; veg. Rafanell (2006: 335-336).

parlant dialectes languedocians».³ Sigui com vulgui, el Massó de «L'anyorament» es proposa recórrer a peu el confí més discutit de la catalanitat, i explicar-ho: «Voliem passar les Corberes; teniem desitjos de saber què era aquell seguit d'amples serres que separen el Rosselló del territori dels catalans de França anomenen vagament la *Gabatxeria*.» Massó vol repassar, certament *après nature*, la bisectriu catalano-occitana, entrevista per alguns, però mai no examinada de prop. Perquè «a peu, és la sola manera de fer-se un om carregat d'un país. A nosaltros, recorrent aixís el Rosselló i el Conflent, comarques de llengua catalana que pertanyen avui al estat francès, ja ens avia vagat de conèixer les diferències de caràcter qu'aparten el català del llenguadocià limitrof».⁴

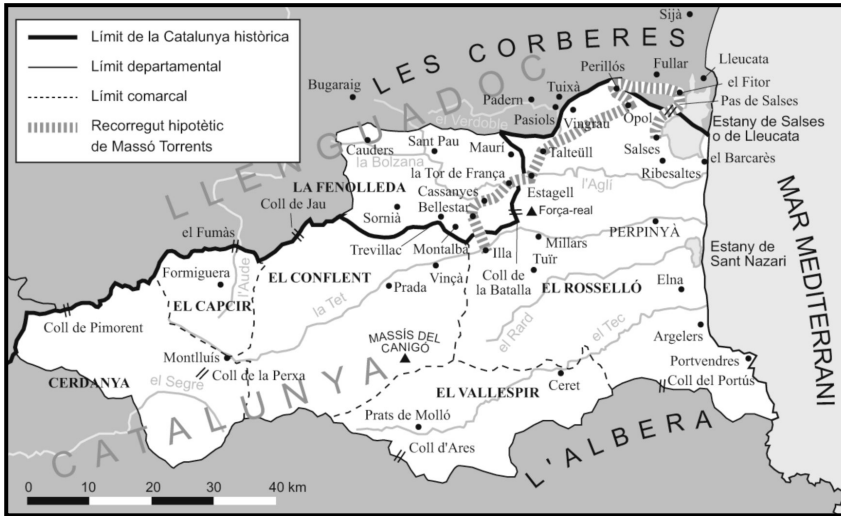
Un cop a Salses, els visitants testimonien que aquell punt «durant sigles va ser límit de la nostra nació i qu'encara segueix sent-ho de la nostra llengua». Des d'allà no costa gens fer-se la idea que al sud hi ha un país —compacte, vegetal—, i que mirant al nord n'hi ha un altre, banyat pel blanquinós estany de Lleucata, «am la seva gran i trista extensió», i puntejat pels «miserables vilatges de les ermes i pedregoses Corberes». Salses havia constituït el límit de l'Estat català, i ho era de la llengua dels catalans. No pas per casualitat. Allí la naturalesa es limitava a posar en evidència un tall entre dos mons. D'una banda, «l'esplèndida plana del Rosselló [...], somrient amb els seus camps fructificants, els seus rengles d'arbres, les seves carreteres cobertes». De l'altra, les «males terres» del Llenguadoc. Contemplades les coses des de dalt d'aquella inflexió, tot clamava contra el desajust existent entre la realitat física i la imposició política. La serra de les Corberes esdevenia, en conseqüència, «la més gran frontera natural que puga separar dos pobles».

El relat que segueix a aquest veredicta no fa més que acribrar la percepció de fractura. El poblet llenguadocià del Fitor (resultat d'un *FICTORIUM*), assentat a uns deu quilòmetres al nord de Salses, destapa «el canvi bruscat de llengua». La gent que hi habita «té un aire més pesat», i fins les còpies de les dones del país són més vulgars i sòpites que les de les salsaiotes. Tot plegat es confirma quan els excursionistes es posen a trescar pel massís separador. Cap a Perillós i Òpol no s'hi veuen més que «runes de castells, l'idea de separació d'un antic estat». A septentrí s'estén la interminable serra del Boix, clapejada de tamaius: una estepa tan interminable que, molt després que hi passés Massó, al mateix Joan Coromines li va fer ànsia travessar-la i constatar si al final, al poblet de Fullar, s'hi parlava català o occità (*OnCat*, vi: 57a, s.v. *Òpol*). En acabat, la colla de Massó deixa enrere les Corberes per arribar, fent cap a ponent, a la conca del riu Aglí suposem que baixant per la serra de Talteüll, seguint el curs del Verdoble. Des d'allà passen per la Tor de França, Cassanyes

3. «Les terres Catalanes», art. cit.; veg. Rafanell (2006: 336).

4. Per alleugerir la lectura, m'estalvio consignar les pàgines del text, d'altra banda força breu, que en fa de fil conductor. El citaré a partir de la primera edició (veg. Massó Torrents 1896: 121-133).

de la Frontera, Bellestar de la Frontera, «amb el propòsit d'entrar al límit del Conflent d'una vegada, desitjosos de tornar a sentir parlar català». La tesi «naturalista» va prenent cos. En el seu relat, Massó vol contar sobretot un desfici, el que li arriba per la falta de la llengua pròpia i per la sobtada comunicació amb una d'impròpia. Tan impròpia com adjacent en l'espai: «Feia pocs dies que no la sentíem parlar, la nostra llengua, i ens semblava que feia molt temps: estavem en la seva frontera i l'anyoravem aviat, cosa que potser no-ns aguera succeït estant-ne ben lluny i en el cor d'una nació estrangera.»



Pensem una cosa: al narrador, l'«anyorament» se li gira de seguida que ha franquejat el perímetre de la catalanitat. Se li gira així que ha trepitjat la «frontera natural» que divideix la llengua catalana de la llengua d'oc. Un argument com aquest fóra tan efectista com fallaç, si no anés acompanyat d'una altra mena de convicció. Per l'antiga frontera entre el Rosselló i el Lenguadoc per força hi havia de passar una línia més tangible que la que resultava de la pura petrificació orogràfica. Massó la captura en el capellà que, enmig d'aquella terra estranya, li dona «el Deu-vos-guard en bon català». Amb aquesta compareixença, el narrador reconduïx el fil de la narració i executa un cop d'efecte magistral. Més que un tipus particular, el personatge advingut és un símbol. La seva peripècia existencial bé fa aquesta sensació. Figura que el bisbe de Perpinyà havia condemnat aquell rector a penar «entre gabatxos», castigat per la seva defensa de la predicació en llengua catalana. Massó diu que ja havia tingut ocasió de conèixer l'home a Barcelona, quan aquest encara exercia a la seva terra, a tocar de «l'exuberant natura canigonenca». Ara, passats dos anys, se'l veia «desfigurat, decaïgut i groc», enyorós del Vallespir: «Allí es on voldria morir, no-n pas en aquei desert.»

¿Massa coincidències? ¿Dubtosa veracitat? És igual. El suposat rector vallespirenc encarna la llei que Massó s'havia proposat complir. Perquè *personifica* la frontera: la frontera lingüística i, a l'encop, la frontera nacional. Perquè aquell bon home humanitza la frontera més discutida per la catalanística de tots els temps. Amb el testimoniatge del sacerdot transterrat, ja no hi hauria d'haver ningú que pogués posar en dubte que la sentència final de «L'anyorament» era certa: «Aquí, en mig de tanta tristesa, a punt d'assolir les fites ètniques de Catalunya, ens recordem de que som catalans.»

II. «LE CATALAN QUI SE PARLE DANS VOTRE DÉPARTEMENT»

Mai com en aquella narració no s'havia situat tan enllà un territori d'oc. Em penso que mai no se l'hi tornarà a situar. El cert és que mai abans no s'havia establert l'extremitat septentrional de la llengua dels catalans d'una forma tan taxativa. Prova d'aquesta incertesa són les innúmeres al·lusions que des de sempre havia merescut la identitat genealògica catalano-occitana. El recurs al concepte de *llemosí*, retret com a englobant —tan eteri com es vulgui, però tan efectiu—, havia mantingut la idea d'una única modulació lingüística espargida a un cantó i altre de les Corberes. Però no sols el nom havia fet la cosa. Mirant-ho bé, al llarg de la història podem caçar una colla de textos que expressaven la discordança de la frontera política de l'antic Principat amb la barrera lingüística del català. No té res d'estrany que siguin pocs. La seva escassetesa confirmaria la regla segons la qual l'oralitat solia menystenir-se, abans de l'arribada del naturalisme lingüístic, i que fins llavors havia estat així perquè representava la derivació corrompuda, obliterable, de les úniques llengües dignes d'atenció, que eren les llengües de cultura.

Pocs o molts, els testimonis que van minimitzar la frontera lingüística rosselloneso-lleugadociana no fan sinó confirmar la gran novetat de Massó. Perquè ens en puguem fer el càrrec, proposo que repassem sumaríssimament uns quants d'aquests textos. Mirem les consideracions que el jesuïta i geògraf reusenc Pere Gil va fer sobre les suposades limitacions del català. Entre altres, n'hi havia que en veien una de clara en la seva falta d'extensió territorial, com si no fos veritat que la llengua dels catalans també s'entenia «en tres ò quatre Provinces de las fronteras de França, y en las fronteras de Arago» (Gil 1605 [1604]: f. [viiiv]). En un paper una mica posterior, més conegut, Gil (1621: f. [*v]) diu que el català «entra algunas lle[n]gas [= llegües] dins del Regne de Arago y de França...». Qui sap si l'andalús Aldrete (1606: 165) anava fiat de les opinions de Gil, quan considerava la llengua catalana «mui semejante i poco diferente de la de Lenguadoc o Narbonense». Més que Gil, Aldrete hauria pogut fer cas a un veí de la ratlla de França, com era Andreu Bosch. Per a aquest franciscà perpinyanès, l'antiga llengua del Rosselló «era molt semblant

a la occitana, que era del Narbonès y Provença, com se collig de les paraules [que] usaven leshores y las de vuy, differents de las de Cathalunya» (Bosch 1628: 21); d'on es desprendria que en el passat hi hauria hagut una «llengua rossellonesa» a mig camí de la catalana i l'occitana.

Una cosa similar ja l'havien propugnada altres historiadors, com el també rossellonès Francesc Comte (1995: 246, 255). Però de les paraules de Bosch s'inferia sobretot que el rossellonès «de vuy» seguia mantenint una condició intermediària. Bosch feia trampa, esclar. Per tal d'engruixir els «títols d'honor» de la diferència rossellonesa, que resultaven tan propicis a la vigília de la guerra de Separació, estirava més el braç que la màniga, i explotava tendenciosament la innegable similitud del seu idioma natural amb el de més al nord. A última hora, el llibre de Bosch va sortir com va sortir: en català del moment (veg. Rafanell 2000). Però el sol fet que a l'erudit perpinyanès li passés pel cap explotar la relació del rossellonès amb un romanç tan pròxim com «estranger» crec que té pes. Té un pes presencial, fruit de l'experiència de veïnatge entre els catalans i els francesos de l'àrea de Narbona.

A la Catalunya del xvii, l'audició de la llengua d'oc cada cop era més habitual. L'arribada massiva de manobres *gascons* (molts dels quals provinents de tocar de les Corberes) va posar veu a la cognació catalano-occitana. Esteve de Corbera declarava, cap a la dècada de 1630, la «muy grande [semblanza] entre sí de las dos lenguas, francesa aquitánica y catalana». Corbera, ciutadà honorat de Barcelona, conclouïa que la separació de les dues llengües «sólo está en el trueque que haze la dicción destas dos vocales a y o». O sigui, en el pas de *pauc* a *poc*, de *causa* a *cosa* o de *caul* a *col...* (Corbera 1678: 218 [=318]). Era una manera com una altra de dir que, vista la vida espontània d'aquelles parles, costava endevinar-ne les especificitats.

Com sabem, el desenllaç de la guerra de 1640 va dinamitar la unitat política del Principat de Catalunya. A mi em sembla que també va percutir en la impressió que es tenia de la contigüïtat idiomàtica catalano-occitana. Amb el desplaçament de la frontera hispano-francesa a la ratlla de l'Albera, conseqüència del tractat dels Pirineus de 1659, la vella perspectiva lingüístico-cultural se'n va sentir. Això serà així, tant per als catalans genèrics que quedaran al sud de la nova demarcació com per als catalans rossellonesos que hi quedaran al nord. A partir d'ara, es farà més evident que mai que el llenguadocià només es parlava a França, i que ja feia molt que havia decaigut a la categoria de *patois*, de subllengua. Per contrast, no era menys evident que el rossellonès es continuava mantenint com a llengua total, ni que fos perquè els que en feien ús es continuaven dient i sentint catalans. L'absorció francesista dels antics comtats mai no va arribar a rompre una tal categorització de les coses. Podríem dir que, en certa manera, va fer tard. Quan a la vetlla de la Gran Revolució de finals del xviii el viatger anglès Arthur Young vagareja per la frontissa franco-espanyola, hi constata que els llenguadocians limítrofes «parlen la mateixa llengua que a Catalu-

nya» (Young 1993 [1787]: 73). Si bé tot seguit Young especifica que, «de fet, el Rosselló és una part d'Espanya, els seus habitants són espanyols de llengua i de costums; però viuen sota el govern francès» (Young 1993 [1787]: 79).

La «hispanitat» etnolingüística rossellonesa, preservada per la pantalla de les Corberes, blindava la pretensió de fer passar l'idioma del país pel que no era. Vull dir: d'assimilar-lo a un «langage rustique, grossier», que és el que tothom, començant per la celebèrrima *Encyclopédie*, deia que comportava l'ús d'un qualsevol *patois* (veg. Diderot 1765: 174a). Fins i tot els més eixelebrats de 1789 es van adonar d'aquella dissonància. Així, el convencional Bertrand Barère de Vieuzac reprovava els rossellonesos perquè s'obstinaven a fer servir el català, «l'idiome de nos ennemis fanatiques» (ap. Camps 2000: 157). Remarquem-ho: el català de França, un *idioma*. Ni per remei res de semblant a això no s'estil·larà, referit a qualsevol parlar d'oc. En els primers anys del vuit-cents, el prefecte del nونات «département» que incloïa tota la Catalunya francesa apreciava en el vernacle dels seus administrats «des nuances infiniment ressemblantes au patois du Languedoc» (ap. Bouille 1960). Poc després el mateix delegat imperial es cuidava d'avisar el ministre de l'Interior que «le catalan qui se parle dans votre département est moins un patois qu'une langue régulière» (ap. Bernadó 1978: 41). No era la qualitat d'un dialecte o altre, el que pesava a l'hora de fer-ne el capmàs. Era el seu estatus, històric, polític i social. I l'estatus rossellonès, durant tot el XVIII i gran part del XIX, no es podia pas confondre amb el dels seus veïns de més al nord, francesos de soca-rel. De cap de les maneres.

Ramon Sala ha traçat amb mà de mestre la història de la conservació de la dignitat lingüística rossellonesa sota la fèrula jacobina, parcel·lada en diversos àmbits d'ús: siguin els eclesiàstics, els de la literatura popular o els de l'administració casolana. ¿Que no era l'aristòcrata Jaubert de Paça el que, encara al primer terç del XIX, deia que els nobles dels antics comtats presumien de saber català, de «l'écrire en élégance et de s'en servir» (Sala 1996: 201)? Res de tot això no es pot comparar amb la sort del llenguadocià, que havia passat avall des del llunyà segle XVI, si no des d'abans i tot. Em fa l'efecte que és per aquest cantó, tan objectivable, que fan sentit les reserves del gramàtic Josep Pau Ballot davant d'aquells que, a principis del vuit-cents, s'entestaven a veure una seqüència occitànica en la llengua catalana, «per ser molt semblant á la del Llenguadoch ó de Narbona» (Ballot y Torres [1815]: 259).

Per molt que retirés al rossellonès, el llenguadocià de Narbona s'havia transformat en un patès. No solament perquè l'hi consideressin els seus practicants. Ho era de debò. El català —el català del Rosselló immediat—, no. Més que la gramàtica, allò que escindia la parla del Rosselló dels romànics de l'altre costat de la Corbera era el seu crèdit social. Al sud del gran massís, el *patois* havia esdevingut un penjament, repulsiu i denigrador, sempre propi dels altres. Al nord, en canvi, aquella designació era l'única que servia per representar la mala vida d'un jargó inculte i brutejant. Les dues realitats, ben mirades, no eren pas equi-

parables. No ho eren, ni vistes amb els ulls d'algú amb ànsies de neutralitat, com l'acadèmic Josep Antoni Llobet Vall-llosera, que el 1853 escrivia:

si los Pirineos y las Corberes y los montes que separan las aguas del Roselló de las del Ariege dividen propiamente la lengua catalana y la rosellonesa de los dialectos de la parte de Francia, es lo cierto que se ve una fusión ó paso insensible de una á otra, de modo que sólo pueden considerarse bien diversas cuando se observan en puntos distantes de la frontera francesa á la frontera castellana.

El 1867, el frenòleg Marian Cubí va dedicar unes quantes pàgines a la disposició de les llengües que rodava des de feia un quant temps per França. Es tracta d'un dels primers textos que adapta l'axioma glotològic francès a l'àmbit hispànic. El positivisme de Cubí el duia a judicar el *patués* com el llenguatge de «los rústicos, los patayus, los paletos, i no la lengua jeneral o culta» (Cubí 1861: v). No sé pas si és fortuït que, el mateix any que Cubí va estampar la seva documentadíssima dissertació, surti l'entrada *patués* en un diccionari castellà. Surt en l'adaptació neologitzant del primer Labèrnia castellà, com a «dialecto inculto de algunas provincias inmediatas á los Pirineos» (Labèrnia 1867: 543b). D'aquesta accepció s'inferiria que el *patois* només se'l podia sentir ran del Pirineu, allà on uns dialectes francament perjudicats eren a tocar d'una llengua relativament vigorosa: la catalana. La correcció de l'entrada *patués* en l'edició catalana d'aquell diccionari, que no trigarà gens a aparèixer, l'allunya de la muralla pirinenca. Llavors *patués* equival a «dialecte de Fransa, incult y propi de algunas provincias meridionales de aquella nació» (Labèrnia 1868: 345b). La reedició del Labèrnia, de 1892, que passarà per ser un monument de la Renaixença, consagrarà una idèntica accepció (veg. Labèrnia [1892]: 347b).

Per al catalanisme cultural que emergeix a mitjan segle XIX, tot el que duia incorporada la condició patesa resultava molt desagradable. Si l'occità suscitava cap estima, aquesta quedava constreta al seu passat: al seu passat, anava a dir, co-català. En el present, la semblança rosselloneso-llenguadociana constituïa, a tot estirar, el vestigi d'una identitat esgotada. La llengua dels catalans, segons Antoni de Bofarull, termenejava amb la castellana per València, amb la castellano-aragonesa per Ponent, i «por Francia con los patois del Mediodía, muchos de ellos hermanos gemelos de nuestro idioma...».⁵ Convé recalcar que això ho deïa un dels principals adalils de l'emancipació *ex ovo* del català en relació amb els parlars d'oc. Si no el primer, Bofarull va ser dels primers a fer-se fort en la defensa de la caracterització antiga del català respecte al «provençal», així com en la refutació de l'etiqueta *llemosina*, tant la referida a l'idioma com a la literatura dels catalans. Per fas o per nefas, Bofarull també va ser dels primers a considerar la relació de la *llengua* catalana amb els *patois* sud-francesos com de bessonatge.

5. Antonio de Bofarull, «Escollas de la lengua catalana. El vulgarismo y el mallorquinismo», *El Principado*, 31-xii-1867, p. 8.525 (ap. Ginebra 1987: 245).

Però era el filòleg, el que apuntava aquest parentiu. El postulant catalanista, conscient de la supervivència condicionada dels productes culturals, començant pels idiomes, no podia pas pensar d'aquella manera. Havia de pensar, com feia el metge menorquí Josep Miquel Guàrdia, que la caiguda patesa significava, per als que la patien en carn pròpia, una «dégradation pire que la mort». El *patois* era pitjor que la mort, perquè implicava una extinció lenta i dolorosa. Així malvivien, segons Guàrdia (1889: xxx-xxx1), «toutes les variétés de la langue d'oc», les quals «sont, depuis des siècles, à l'état de patois, tandis que le catalan, qu'a sa vie propre, n'est pas un patois». Format a Montpeller, Guàrdia sabia el pa que s'hi donava. ¿Hi incloïa el rossellonès, dintre d'aquell paquet? En dubto. I això, a pesar del que digués el «catalanista» Bosch de la Trinxeria (1888: 233), per al qual «abuy, en lo baix Rosselló, la llengua catalana, absorvida per la francesa, s'ha tornat un patués (patois) barrejat de catalá, francés y provensal, qual influx se fa sentir en la pronunciació y ortografía: mes la construcció de la frase es ben catalana» (veg. també Bosch de la Trinxeria 1892: 785-786).

III. «UNE FRONTIÈRE TOUTE RELATIVE»

Amb uns precedents com aquests, el 1896 arriba Jaume Massó Torrents calçat d'excursionista científic, mirant d'identificar les *raons objectives* que havien decantat les llengües dels territoris d'un costat i altre de les Corberes. Als seus ulls, per allà passava, com veïem, «la més gran frontera natural que puga separar dos pobles». Massó tenia uns motius poderosos per creure que no exageraven gota, els que comparaven allò amb les «Termopiles del Rosselló». De Perpinyà a Narbona hi ha uns cinquanta quilòmetres de distància, quaranta dels quals sense a penes arbres ni vegetació. Avui aquella calvícia irremissible encara evoca, a pesar del maquillatge forestal, l'aridesa bíblica. La cortina que es descorre així que el viatger deixa endarrere el fortí de Salses havia fet dir a Jules Michelet (1886: 122) que allò «c'est une autre Judée, avec les marais stagnants qui rappellent l'immobilité morne de la Mer Morte». L'erudit Pierre Vidal (1879: 4) escrivia: «On se croirait en Palestine, tout le paysage est maigre, triste et désert». Molts escriptors que vindran després toparan amb el mateix lloc comú. Segons el llenguadocià Joseph Delteil (1984: 64), en la circumflexió que va d'Estagell a Ribesaltes «une désolation judaïque tombe sur ce sol blanc comme un suaire». Seria un no acabar... La presència de la coneguda com a *barrera del Fitor* constituïa —i avui segueix constituint— un termenal impactant. Tot plegat és, com dic, irrefutable. De Salses estant, Massó tenia motius de sobres per constatar una gran falla. «¡Que ben resguardada per la Natura era un temps la nostra terra!», s'exclamava. No l'emparava només una raó històrica, sinó que sobretot l'emparava una raó estrictament geològica. L'ideal nacionalista no podia sinó inflar-la, aquella raó.

Però Massó no l'encertava tant com això. És cert que la Corbera ocupa una part substantiva de la frontera lingüística rosselloneso-llenguadociana. Ara bé: no l'ocupa pas tota, la frontera, sinó que n'ocupa sols un pany, el més oriental: tot just l'arc que va de Talteüll a Salses. La resta del massís, fins a la seva declinació occidental pel cantó del pic de Bugaraig, no frontereja pas amb cap territori catalanoparlant, sinó que parteix dos blocs plenament occitanòfons: el Rasès i el Perapertusès de la Fenolleda. Doncs bé; és en aquesta darrera comarca on Massó refermava el seu «anyorament». Aquí havia encepegat amb el capellà punit per catalanista i aclaparat per la naturalesa hostil. Aquí tot corroborava la impressió liminar, començant per la cua que duïen els topònims majors: Bellestar *de la Frontièro*, Cassanyes *de la Frontièro*. Per allí havia passat la divisió de la Catalunya històrica amb França.

El vescomtat de Fenollet, sufragani primer de Cerdanya-Besalú i després del casal de Barcelona, va acabar caient del costat francès amb el tractat de Corbell de 1258. Per aquells paratges, per consegüent, va passar el *limes* franco-català: un *limes* disputat a sang i foc durant segles (veg. Bayrou 1980, i particularment la «Chronologie», p. 16-25; per a la descripció general del país, veg. Pous 1973). Quant a la història eclesiàstica, la regió fenolledesa va arredossar-se primer al bisbat de Narbona, fins al segle XIV, i després a la diòcesi d'Alet-Llimós. El tractat dels Pirineus de 1659 va ressituar les Fenolledes, que tot de cop perdran la condició de límit administratiu. De resultes de la Revolució, la major part del vell *pagus Fenuletus* (tret dels pobles més occidentals: el rectangle format per Puillorenç, Atsat, Conòsols i Montfort) va passar a dependre del departament dit dels *Pirineus Orientals*, juntament amb el Rosselló, el Conflent i Cerdanya. D'ara endavant, la Fenolleda també quedarà vinculada a la diòcesi de Perpinyà. Pere Ponsich (1980: 169) hi veia una ironia del destí, en això: «Calgué esperar la constitució jacobina del 1791 perquè la lògica de les realitats geogràfiques i econòmiques triomfés i tornés a les tradicions més antigues.»

Tot i els vaivens temporals, el país fenolledès va mantenir el tipus lingüístic llenguadocià. Ha servat, fins avui mateix, un dialecte que s'assembla molt al rossellonès limítrof, fins al punt que algú hi ha vist una catalanitat de sortida, i en conseqüència una occitanització tardana, afegida (veg. Guiter 1969). Qui sap. Ara, mirar-se les coses a partir d'un tant per cent de convergències o de divergències pressuposa negligir una realitat més profunda: la de la cadena interlectal que hi subjau (veg. Guiter 1955). Si aquesta realitat s'acostuma a produir en un espai monogenètic com ara el romànic, és lògic que es doni amb més definició en els interstícis en què la naturalesa no ha interposat cap accident separatiu. És el cas del sinclinal fenolledès, obert de sempre al Rosselló català. No és pas una qüestió d'escàs quilometratge de poble a poble. Per damunt de tot, és l'homogeneïtat del territori la que sobreimprimeix a aquelles comarques una malla indestriable. El llit de l'Aglí, amb l'afluent de la Bolzana, articula el país d'oest a est, fa com d'eix de la transitivitat. De Quillà a la Salanca, Maximi-

lien Sorre (1933: 83) hi identificava «une longue rue». Joan Becat resulta encara més contundent: «L'antiga frontera d'estat i l'actual frontera lingüística no segueixen cap muntanya, cap element geogràfic natural; al contrari, [aquest] és un límit bastant aberrant.» Entre la Fenolleda i l'últim tram de l'Aglí, ja rossellonès, el mateix aspecte, els mateixos conreus, la mateixa zona granítica ocupen un únic medi, ininterromput. Becat conclou: «Aquests fets són elements que posen en entredit moltes teories sobre límits naturals i els elements que defineixen les ètnies o les civilitzacions» (Becat et alii 1985: 438). És exacte.



Per tot això, ¿com podia no donar-s'hi, al Fenollet fronterer, un alt grau d'hibridisme dialectal? A sobre, ¿com podia passar que aquest hibridisme no quedés més accentuat en la banda «patesitzada» que no pas en la més protegida per una sòlida identitat? Sembla que a la baixa edat mitjana podríem parlar d'«un débordement culturel réciproque» (Bayrou 2004: 17). Després del tractat de Corbell, entre el Fenolledès llenguadocià i el Rosselló català s'hi hauria desplegat «une frontière toute relative» (Bayrou 2004: 20). Relativa en la geografia física. Relativa en la geografia humana. Relativa en la geografia de les llengües. Aquella frontera podríem dir que quedarà relativitzada inclús en la geografia mental dels seus pobladors. El fet és que hi ha pobles de la Baixa Fenolleda en què no sabem com hem de considerar el que s'hi parla: si un català de trànsit cap al llenguadocià, o bé un llenguadocià de trànsit cap al català. Els pocs habitants que mantenen el dialecte històric no ajuden a resoldre el problema. Actualment, els vells de Montalbà del Castell, en ser interpellats, exhibeixen una adhesió lingüística que bascula entre el llenguadocià i el català del nord. O els de l'Estagell rossellonès informen que els seus veïns de la Tor de França enraonen un català «un poc ga-

vatax»; o sigui, un català occitanitzat, però català. Tot sigui dit: els especialistes tampoc no han arribat a desfer l'embull (veg. Veny 1982: 52; Becat et alii 1985: 477, 478, 480, 482, 487; *GEC*, 6: 495, s.v. *català*; *GEC*, 22: 453, s.v. *Torre de França, la*; *OnCat*, v: 323b, s.v. *Montalbà*; Alegre 1991: 72; DDAA 1992: 23).

IV. «LES FITES ÈTNQUES DE CATALUNYA»

Tornem a «L'anyorament» amb què havíem començat la digressió. En arribar al riberal de l'Aglí, Jaume Massó confessava que se li aixecava l'ànim «de veure l'aigua al ser a la Torra de França». Allà «la més gran frontera natural que puga separar dos pobles» s'havia literalment esfumat. Un està per preguntar-se si Massó es va inventar el capellà desterrat a les Fenolledes per suplir l'evaporació de la frontera natural. No seria gens estrany. Tot i el curs serpentejant de l'Aglí, d'alguna manera s'havia de demostrar que allò d'allà no era pas Catalunya. No ho era, per molt que la distribució departamental fes com que sí. No ho era perquè en el tractat de Corbell aquell *couloir* havia quedat fora del domini de Barcelona. A més, els parlars que s'hi sentien, tan semblants als de més avall, no eren pas «catalans». Aquells parlars no eren altra cosa que *patois*. Ja ho deia, cap al 1858, Julià Bernat Alart: «C'est par la langue seulement que le Roussillon se distingue aujourd'hui de l'ancienne province de Languedoc dont une partie se trouve comprise, avec le Roussillon, dans le département des Pyrénées-Orientales» (ap. Vidal 1896: 93).

Entre el Rosselló i la Fenolleda, la partició la determinava l'ús d'una llengua, per oposició a l'ús d'un *patois*. Això em fa pensar en el que argumentaven els redactors del setmanari perpinyanès *L'Espérance* (1886), quan acompanyaven uns versos tramesos des de la Fenolleda amb la justificació següent: «Décidément rien n'a la vie dure comme les langues et les *patois*. Un de nos correspondants de Saint-Paul de Fenouillet, nous demande l'hospitalité pour la pièce suivante écrite en vers *bas-languedociens*. On peut s'amuser à comparer cet *idiome* (?) avec le catalan.» I és que, com esgrimia l'*abbé* Josep Santol, «le catalan est plus qu'une espèce, c'est un genre: le catalan c'est la langue romane elle-même» (veg. Times 1883: [2]; sobre Santol i el català rossellonès, veg. Foxonet 2007: 287-288). No era només el parer del patriota, el que s'expressava aquí. Des de l'altre cantó de la barrera, l'erudit audenc Louis Fedié sentenciava, desacomplexadament, que «le Catalan ou le Roussillonais est le langage vrai, réel, authentique, qui était usité dans le Languedoc avant la croisade contre les Albigeois». Per a Fedié, no hi havia dubte que «c'est sur ce coin de terre qu'on a toujours parlé le vrai patois de la Gaule Narbonnaise» (Fedié 1894-1895: 54). Una llengua sempre precedia un *patois*.

L'alegria que experimenta Massó a la Fenolleda fa pensar en la que deu anys més tard va viure Josep M. Folch i Torres. Exiliat a Perpinyà de resultes

de la seva activitat nacionalista, Folch va remetre una crònica justament des de la Tor de França. Crec que el testimoni té valor. El jove periodista devia sentir-se perdut, però no prou per ignorar que ben a prop d'aquella localitat havia passat una línia molt gruixuda, i que en certa manera hi seguia passant. La qüestió és que a la Tor dita «de França» —la primitiva Triniac— Folch hi detecta «una llengua tota armoniosa que'ls parisencs no entenien y que jo comprenia perfectament y mot per mot». Com li fa saber el guia, «haviem entrat en el país dels llenguadocians, ont ni per l'idioma, ni pel caràcter peculiar de rassa pot haverhi posible confusió ab els catalans rossellonesos, ni (ben entès) ab els francesos». A la Tor de França, que es troba en festes, un noi dona conversa a l'escriptor, que, quan el sent enraonar en català, li respon: «així no cal que us parli francès». La comprensió entre tots dos es desplega de tal manera que l'escriptor català diu que, «fent abstracció, per un moment vareig creurem a la nostra volguda Catalunya». L'apreciació d'una similitud ètnica el fa adonar-se de «les cares, gens franceses, dels dansaires». Però sobretot l'avisava que el francès «no'l sentireu pas ni en les cases, ni pels carrers», i que aquella llengua, «un xic malmesa per mots de importació francesa, no ha perdut encara el seu tot» (Folch y Torres 1906: 1).

A uns tres quilòmetres a peu pla des de la Tor, ja era Catalunya, ja s'hi parlava un català indemne. De la Tor llenguadociana al Montner rossellonès amb prou feines hi havia mitja hora de camí pedestre. Sempre hi havia hagut una comunicació fàcil. Hem de suposar que allà mai no s'hi va deixar de produir un fregadís constant, també idiomàtic. Més que sentir la frontera, l'observador extern només la hi podia pre-sentir. El record d'abans de 1659 condicionava aquell pressentiment. Massó li atorgarà carta de naturalesa.

Els esperits romàntics solien dir que les pedres parlaven. Entre els pobles de la Tor de França i Montner, la veritat és que les pedres han parlat molt poc de la ratlla que s'hi va fer passar el 1258, i s'hi va abolir el 1659. El terreny no es presta a gesticulacions de cap mena. El riu Aglí ha domesticat una ribera flonja, arraïmada, i l'ha feta indestructible. A causa d'aquesta enteresa, a Massó li degué passar per alt una discreta presència. Si l'hagués advertida, el seu enyament s'hauria incrementat molt. Sobre la vella línia de demarcació, entremig del vinyet, avui sabem que hi sobresurt una roca, dita *d'en Taló*. La concordança de la seva ubicació amb la frontera franco-catalana d'abans de 1659 és mil·limètrica: atermena el poble de la Tor del veí Montner, i viceversa. En cas que Massó s'hi hagués fixat, hauria vist en aquell munt de pedres alguna cosa més que una protuberància superestructural. Hi hauria vist la materialització de la frontera, plantada on la naturalesa no ajudava a discernir res, sinó que més aviat ho confonia tot. També hi hauria vist la marca precisa del límit del català, allà on la llengua estava a punt de decaure en *patois*. Més que això. Si Jaume Massó Torrents hagués identificat el claper divisor de Montner i la Tor, hi hauria copsat una insòlita coincidència amb el límit pre-establert. Aquelles pedres se li

haurien revelat talment el «vigilant simbòlic» de la frontera lingüístico-nacional: el senyal viu d'un «nosaltres» enfrontat a un «ells» (Armstrong 1982).

Les imatges que es van gravar a la roca d'en Taló són una cosa fora del comú. En la part que correspon al costat de Montner, hi ha una creu patent (*croix patée*), identificativa dels reis d'Aragó; en l'altra part, la que mira a la Tor, figuren les tres espigues de l'escut dels Montesquiú. Pel cantó català, s'hi representa el signe d'un Estat; pel francès, just el d'un senyoriu (veg. Colomer 1988: 146). Sobre l'escut dels Montesquiú consta, avui poc distingible, la data «1617». A la vigília de la guerra dels Trenta Anys, que tant remourà el mapa de les fronteres d'Europa, algú va voler deixar constància del fet que en aquell punt terminava l'espai d'una dominació, i que en començava un altre. Ignoro si al Vell Continent hi ha gaires llocs que hagin disposat d'una manifestació tan expressa com aquesta, produïda en un moment tan precoç com aquest [veg. il·lustracions 1-2].

La roca d'en Taló deu ser la fita més accessible de totes les que es van agençar per dividir simbòlicament el regne de França i Catalunya-Aragó. Però no és pas l'única. A l'existència d'un procediment similar, ja hi al·ludia el notari de Montboló el 1644 —poc abans de la rescissió d'aquella frontera—, quan registrava «un munt de pedras qui positus est ad distinguendum terminos presentis comitatus rossilionis cum terminos seu terminis regni Francie» (ap. Pratz 1906: 467). El mateix testimoni esmenta un document de 1330 referit a una termenera situada en un promontori a l'est del coll de la Batalla (Pratz 1906: 477). Si el 1330 ja hi havia constància de tals edicles, el més probable és que la seva disposició l'hàgim de fer derivar directament de l'acord de Corbell. Així s'explicarien els que se n'han anat descobrint, tots ben bé sobre la ratlla franco-catalana (veg. Bayrou 2004: 41-44). Aquell procediment era força comú, i funcionava des de temps immemorials. Algunes jurisdiccions feudals establiren l'ús de *fixurias*, de pedres delimitatives de les propietats (Balari y Jovany 1899: 622-623). L'«occità» Peïre de Marca revelava l'existència de «terminos lapideos» al coll de Panissars, prova per a ell irrefutable de la separació ancestral dels empordanesos ibèrics i els rossellonesos gèl·lics (Marca 1688: f. iiii; veg. Pella y Forgas 1883: 731). L'argument de Marca era un pèl tendenciós, ja que, de *petras fictas*, en trobem escampades arreu. Així i tot, mostra una «sensibilitat» espacial de la sobirania política bastant nova.

Per tant, no podem pas dir que sigui gaire desacostumada, la disposició dels monòlits de la frontera de Corbell. El que sí que ho és són les imatges que s'hi van superposar. Sabem del costum antic de gravar petites creus en pedres de terme, i inclús de fer-ho a l'escorça dels arbres (Balari y Jovany 1899: 623). Però aquelles pràctiques no tenien res d'«estatistes». Faltava molt perquè arribés l'hora de l'Estat: de l'Estat concret i territorial (veg. Maravall 1972: 120-123). Els gravats de la roca d'en Taló, en canvi, vénen a dir que ja hi ha símptomes d'una nova pretesió. No solament ho diu aquella roca, això, sinó algunes més. Entre Bellestar i Illa

hi ha, alineats, un parell de pilons magnífics, d'uns dos metres d'altura, en un dels quals, conegut com el del *Bac de la Selvio* (o sigui: «el bac de la sàlvia»), figura cisellada una creu com la de la roca d'en Taló (veg. Bayrou 2004: 44).⁶

Un escut idèntic reapareix en la *borne frontière* menys coneguda de totes, la que puntua el dit puig Pedrós, entre Montalbà i Illa. Tot i trobar-nos a cavall de la Fenolleda i el Rosselló, aquí la marca té una categoria plenament geogràfica: al sud, un «tímbau», un balç que es precipita al riberal d'Illa i als estreps de la Teranera; al nord, la garriga de Montalbà, gastada i rugosa. Mirant al Pirineu, el Canigó acapara el paisatge. Del cantó de «França», un caos de codines, anomenat *la Jaça Llarga*. Segons la tradició del país, per aquella zona també havia despuntat un piló amb creu gravada (veg. Bayrou 2004: 44). Ben pocs el devien haver pogut localitzar, perquè la màquia ho havia envaït tot des de feia segles. Però ara sabem que la veu popular no s'equivocava pas, i que la creu hi era, que hi és encara. Un incendi molt recent ha desbrossat el terreny i ha obert les possibilitats d'accés a una pedra absolutament sensacional [veg. il·lustració 3].

Al peu d'aquell megàlit, del costat d'Illa, retrobem el mateix escut que vèiem gravat a la roca d'en Taló i al Bac de la Sàlvia. Del costat de Montalban del Castèl, per contra, res. És més. Com emmarcant la creu d'Aragó, aquella pedra du gravada la data «1658». Sembla mentida, però és així. Seguint un hàbit prèviament estipulat, una mà anònima va voler deixar constància que allà, ni més ni menys, començava la corona d'Aragó. Diguem-ne Catalunya. ¿Una mà «institucional»? Pot ben ser. El fet és que per la cara nord no hi va haver rèplica: cap icona singularitzant. No n'hi va haver, perquè no devia fer falta que n'hi hagués cap. La història política estava a punt de convertir el símbol catalano-aragonès en una peça de museu, si més no al Rosselló. Com bé sabem, a finals de setembre d'aquell 1658 es firmaven les instruccions prèvies als *pourparlers* que havien de culminar, al cap d'uns mesos, amb el tractat dels Pirineus (Sanabre 1960: 51-57). En suma: en el moment que una mà desconeguda entallava la roca al Puig Pedrós amb un emblema de legitimació territorial, al capdamunt de la cresta que separava Moltalbà i Illa; en aquell moment, dic, s'estava decidint el sentit mateix d'aquell emblema. Algú hi podria veure, en una actitud semblant, un nacionalisme «de primera fornada», caracteritzat per una «força mobilitzadora dels mites, la ressonància dels records històrics compartits i l'atractiu vibrant dels símbols» (Smith 2002: 63 i 85). Podria ser [veg. il·lustracions 4-5].

Al nacionalista Massó Torrents li va passar per alt, una pista tan eloqüent. ¿Què més hauria volgut, ell, que haver empassegat amb una pedra que li hagués parlat tan clarament de «les fites ètniques de Catalunya»? Que ho hagués fet, no pas des de la pura accidentalitat mineral, sinó des de la pura voluntat,

6. D'aquest piló, amb la creu corresponent, se'n pot veure una reproducció al natural al castell-museu de Bellestar. Per contrastar totes les termeneres identificades fins avui, i constatar-ne la linealitat sobre el mapa, veg. <http://www.laridon.fr/page4.html>.

des de la pura ideologia; i que ho hagués fet com a testimoni mut de la desgràcia nacional consumada el 1659.

V. «LA BARBARIE»

Hi ha encara un altre factor que no hauríem de menysvalorar, si parlem de la consciència del límit entre el Rosselló i el Llenguadoc. En «L'anyorament», Jaume Massó Torrents feia referència a un territori «quels catalans de França anomenen vagament la *Gabatxeria*». Després citava la corranda del Conflent, que deia:

Ai, mares que teniu filles!
No les doneu als gabaigs!
A les primeres renyines,
«Adeu! A França men vaig».

Tornant per les Fenolledes, Massó travessa Bellestar, «el darrer poble gabaig». Frisós per veure aigua, verdor i arbres, se sent encara «en plena Corbera, en plena regió calcària poc entretinguda per la vista i molt fadigosa pels peus». S'equivocava. Allò ja no era la Corbera. El terme *gavatx*, però, li anava de meravella també per descriure un estat de consciència. Deixant de banda la complicació etimològica del mot, que aquí no fa al cas (veg. *DECat*, IV: 432-437, s.v. *gavatx*), és un fet cert que *gavatx* ha adjectivat durant segles la diferència rosselloneso-llenguadociana, la seva deferència «nacional» (veg. Farnés 1995: 386a). De manera que el Fabra l'encertava de ple, quan definia l'individu que rep aquell sobrenom com el «natural del Migdia de França enllà del Rosselló», i, per extensió, «francès» (*DGLC*: 900b, s.v. *gavatx*). Coromines ho matisa més, tot això, quan diu que el concepte no es limita a reproduir una determinada coloració ètnica, sinó que sobretot en té una d'idiomàtica: «El terme s'aplica amb un perfecte ajustament al límit de les llengües, rient-se de l'insidiós intent de barrejar-los amb els llenguadocians del Fenollet, que va guiar la divisió del país en departaments» (*DECat*, IV: 435). Renat Botet (1997: 183a, s.v. *gavatx*), per la seva banda, confirma aquest significat, com sigui que els rossellonesos d'avui aplicarien desdenyosament el mot «à toute personne qui ne parle pas le catalan et qui est originaire de l'Occitanie».

Ara bé; l'epítet *gavatx*, ¿quan va començar a desplegar-se referit als parlants del nord de les Corberes? Només podia desplegar-se des del moment que aquell límit va ser precisament reconegut com a límit lingüístic. Abans, l'únic que se sabia del cert era que, a banda i banda d'una ratlla imaginària, hi havia uns pobladors subjectes al rei de França i uns altres pobladors subjectes al rei d'Aragó. No hi ha dubte que a l'època de «L'anyorament» la qüestió havia quedat força aclarida. ¿Podem dir el mateix, quan la definició territorial del català restava

oberta? No. Llavors devia succeir que el malnom de *gavatx* alludia, més que al practicant d'un llenguatge, al foraster provinent de França. Passava una cosa semblant en altres zones gàl·liques, pròpiament «franceses», que hi recorrien per referir-se als estrangers (veg. *TLFI*, s.v. *gavache*). El toponímic *la Gavatxeria* hauria fet un fet similar. En qualsevol cas, al sud de les Corberes aquell *sobriquet* ètnic tenia una vigència des d'antic, com prova el diccionari castellà de Covarrubias (1611: 633b-634a, s.v. *gavachos*), de principis del xvii:

Ay unos pueblos en Francia, que confinan con la provincia de Narbona... Esta tierra deve ser mísera, porque muchos destos gavachos se vienen a España y se ocupan en servicios baxos e viles, y se afrentan cuando los llaman gavachos. Con todo esso buelven a su tierra con muchos dineros y para ellos son buenas Indias los reynos de España.

Les migracions potser van reactivar el terme, i les pugnes hispano-franceses, sostingudes durant bona part dels segles xvi i xvii, en degueren difondre l'ús entre el poble. Coromines addueix un text on s'apostrofa els «hinicuos gavachs luterans», datat justament el 1659 (*DECat*, iv: 435a). Els testimonis en aquest sentit serien molt abundants. Però, pel que en sé, en cap cas no haurien fet equivaldre *gavatx* a parlant de la llengua d'oc, ni tan sols a parlant d'un dels seus *patois*. No encara.

Cap a 1835, per exemple, Charles Nodier constatava que els rossellonesos, «de leurs montagnes, considèrent avec mépris les habitants de la plaine, qu'ils nomment *gavaches*» (veg. Taylor et alii 1989 [1835]). ¿De la plana del Llenguadoc? Deu anar per aquí. Però la indefinició semàntica que suscitava *gavatx* seguia dominant el panorama. El mateix 1835, el polític i erudit de Cotlliure Jean-Baptiste Renard de Saint-Malo va dedicar un article sencer al concepte, dintre de l'influent *Le Publicateur des Pyrénées-Orientales*. En un estil un xic enrevessat, Saint-Malo dissertava sobre «la destinée actuelle du mot», i sentenciava que «pendant que nos limitrophes d'Espagne nous en font les honeurs, nous le renvoyons à nos compatriotes de l'intérieur, dont le citadin le rejette sur le montagnard de son voisinage». El mot *gavatx* era tan denigrant com inconcret. Més que evocar una o altra estrangeria, aquella nominació implicava «tout simplement un titre d'exotique» (Saint-Malo 1835: 75).

Ben aviat notem un important canvi de tendència. Un canvi qualitatiu. A la mateixa dècada en què surt l'article de Saint-Malo, un altre rossellonès, Josep Tastú, es mostra bastant més explícit. Per al savi perpinyanès, «le mot *Gavaix* a une telle importance que lui seul suffit pour limiter les peuplades des terres cathalanes et françaises [*sic*]». Així, segons ell, «à partir de Fitou, premier village du département de l'Aude, vous êtes gavaix» (ap. Creixell 1987: 538). Llàstima que Tastú no es fixés en els nous «catalans» de les Fenolledes. És possible que, si fos a fer, també els haguera presos per gavatxos. El dialecte propi i distintiu començava a pesar en la conceptualització rossellonesa, com en la d'arreu. Potser no prou, però, perquè tothom el sabés apreciar. El primer diccionari català que

entra l'adjectiu *gabatx* ho fa d'aquesta guisa: «Se diu dels naturals de alguns pobles de las faldas dels Pirineus, y lo que pertany á ells. En estil familiar se diu de cualsevol frances» (*DCCLFI*, r: 1005a, s.v. *gabatx*). En el seu lèxic catalano-francès, concebut cap a la dècada de 1850, el perpinyanès Pere Puiggarí no concretava pas més que això: «mot d'origine inconnue et d'une signification incertaine, sobriquet que les espagnols donnent familièrement ou par mépris aux français» (Puiggarí, s.v. *gabaig*). Convé recordar que és a Puiggarí a qui devem una *Grammaire catalane-française*, editada a Perpinyà el 1852. Puiggarí va pensar el seu diccionari com a complement de la *Grammaire*, però el va deixar inèdit.

Pel que fa al catalanisme hispànic, la primera vegada que surt el terme discriminatori em sembla que és força abans que en «L'anyorament». El reporta Marian Aguiló, l'iniciador de tantes coses importants al sud de l'Albera, començant per l'excursionisme filològic. El reporta, el terme, verbalitzant-lo: «aquella *nina* que pe'ls pobles del Rosselló y de Cerdanya me va comparexer ab la cofa blanca, lo cabell ros y els ulls blaus (agabatxant de vegades qualche mot)...» (Aguiló 1867: 34). Per a l'incommensurable Aguiló, el *gavatx* fóra el resultat d'una determinada solució lingüística; també d'una certa tirada racial. El pirineista Bosch de la Trinxeria (1887: 69) arriba al punt, crec que llavors insòlit, de posar en contacte el «gavaig» i el català, en una narració que situa a les fires de Figueres. Un mercader ariegès negocia així amb el pagès de l'Empordà:

- ¿Quant ne voleu d'aquell faixat? —li diu un pagès.
 —Te l'ets ben espiat?
 —Sí, ja'l tinch ullat: ¿quant ne voleu?
 Lo mercader li passa son bras sul coll.
 —Escutáts? —parlantli á cau d'orella—. Vos lo voli dar...
 —Vaja, fora cansons.
 —M'en baylarás cinch pistolas (10 duros).
 —Ja vos hí podeu entretenir, mestre, los paguém pas tan cars en nostra terra.
 —¿Qué disets...? ¡Volets callar! es plá lo més pulit...!
 Per fí li dóna els 6 duros.

Ja falta poc perquè un *gavatx* convertit al catalanisme rubriqui la incompatibilitat total de l'occità amb la llengua dels catalans, i ho faci en aquests termes (Vidal 1887: 10):

Vienne d'òu vienne, le mot *gavaix* a chez nous la signification exacte de *barbare du Nord*, le mot barbare pris au sens qu'il avait primitivement en grec; la *Gavaxaria* est le pays des *Gavaix*, le pays du Nord où l'on ne parle pas catalan, la *Barbarie*.

VI. «LOS GAVAXOS SON PATITS, MÈS SON DOLENTS»

Tot això, Jaume Massó Torrents ho devia saber. Almenys ho devia intuir. Quan el 1896 publicava els seus *Croquis*, no sé pas si ja coneixia personalment

l'autor de les paraules que acabo de citar. Segur que en coneixia l'obra. A finals del XIX, no hi havia catalanista que pogués prescindir de Pierre Vidal, a l'hora de fer una cala pel Rosselló. Vidal era un referent de l'alta cultura del lloc. Segons Horaci Chauvet (1933a), «pendant plus d'un demi-siècle, il a incarné le Roussillon lui-même». Nascut a Sant Pau de Fenollet el 1848, Vidal va seguir estudis superiors a Carcassona, i va anar a París a fer carrera musical. Tornat a la seva terra, va guanyar la plaça de sotsbibliotecari a la Biblioteca Municipal de Perpinyà. Allà coneix, el 1875, l'arxiver Julià Bernat Alart, que el decanta cap a la història local. L'historiador Jean Rifa (2004: 279), fill de la Tor de França, ha escrit: «Comme Alart, Pierre Vidal aime la province, il fait sien sa langue et s'adapte à son tempérament.» Crec que no hi a millor prova d'això que la consulta de la *Guide historique et pittoresque dans le Département des Pyrénées-Orientales*, que Vidal va donar a les premses el 1879. És l'obra d'un caminador erudit: d'un verdader «excursionista científic». Jaume Massó no solament la va tenir als dits, sinó que la va posseir.⁷ En les seves anades al nord de l'Albera, en va treure el màxim rendiment.

¿Com veia el Llenguadoc, un home com Pierre Vidal, que n'era fill, que s'hi havia criat i que, com no podia ser d'altra manera, en feia servir el dialecte? Doncs, sempre que s'hi referia, ho feia enfundat en el catalanisme més meticulós. El Llenguadoc se'l mirava des d'una distància que no tenien la majoria dels seus contemporanis rossellonesos. El veia, en una paraula, com l'estranger. Quan a la *Guide* descriu el pas per la serra d'Escales, entre el Mosset conflent i el Conòsols fenolledès, Vidal (1879: 365) constata: «Au col de Jau est l'extrême frontière septentrionale de la langue catalane; sur le versant opposé de ses montagnes on parle le languedocien ou le *gavach*». A Estagell s'hi enraonava català, mentre que a la Tor de França, «gavach ou languedocien» (Vidal 1879: 476). I més endavant, sobre aquest límit, Vidal (1879: 485) escriu: «Quoique les relations soient continues entre les habitants de La Tour et ceux d'Estagell, on sent, en revenant dans cette dernière localité, qu'on a pour ainsi dire changé de pays. Nous ne parlons pas de la langue qui diffère absolument, mais on croit reconnaître encore une différence sensible dans le type des habitants».

Diria que té molt de Massó Torrents, tot això. Sinó que Massó ve després de Vidal. En dedicar el capítol corresponent al seu Fenollet, Pierre Vidal en destaca «une hereuse médiocrité qui met l'habitant a l'abri de la misère». Però sobretot ressalta la condició transitòria del seu terrer natal: «Nous sommes ici dans un pays mixte, de transition, si l'on veut: Ce n'est pas tout à fait la montagne, ce n'est pas tout à fait la plaine. Le blé, le seigle, les haricots, les pommes de terre, l'olivier, la vigne forment des cultures étendues; mais le rendement est souvent faible» (Vidal 1879: 490). Tot comptat, el seu era un país «gavatch».

7. Actualment el seu volum es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, amb ex-libris de Jaume Massó Torrents i la signatura A- 91 12° 163.



¿Autoodi? No ben bé. Conta Coromines que el secretari de l'ajuntament de Vingrau, interrogat sobre la figura de Pere Vidal, responia: «Sí, bon arxiver, mes com Alart ningú, i després... pas català com nosatres, per més que fes...» (*DECat*, iv: 435, s.v. *gavatx*). Això a Vingrau, l'únic poble del Rosselló històric «llenguadocià més aviat que de la nostra llengua» (*OnCat*, viii: 76b, s.v. *Vingrau*). L'altre seria el nucli de Perillós, deshabitat, la població desplaçada a Òpol, i «catalanitzada» (Chauvet 1933b: 112). La veritat és que Vidal s'hi va fer molt, per passar per català com els catalans més catalans del Rosselló. D'aquí ve la desmesura que pren en ell el tòpic del bàrbar gavatx. Vegem, si no, les pàgines que hi dedica arran d'una excursió a Andorra. Vidal (1892) narra la trobada amb un pastor a la serra de Tosa, prop de la capella de Sant Miquel d'Engolasters. El noi, d'uns setze anys, vol impressionar-lo, tocant-li un vals que ha après en un tuguri de Narbona:

Le misérable pousa la cruauté jusqu'a estropier indignement sa propre langue devant moi. Quand je le questionnais, il me répondait: *nani*, ou bien *oube*. Il me disait: *ba cresi* (pour *bo crech*), *aco* (pour *aixo*), *moussu* (pour *senyor*), etc. Il parlait donc une sorte de baragouin abominable qui m'écorchait les oreilles. J'ai pu constater que ce baragouin-là n'est que trop répandu dans les Vallées, ce qui a fait dire que «le catalan d'Andorre» est un «mélange de catalan et de patois vulgaire de la ci-devant province de Foix». La vérité est que ce «mélange» n'est pas du tout le catalan d'Andorre, aussi pur que celui de la Séu d'Urgell ou de Puigcerda et absolument distinct du patois vulgaire du Languedoc ou pays de Foix; c'est une espèce de jargon particulier aux Andorrans qui ont vécu dans ces dernières contrées, et voilà tout.

Barrejar una llengua amb un patès era com barrejar una essència amb un tòxic. El resultat, un galimaties: un «baragouin». Però on Vidal ensenya més les cartes de la seva aprensió cap al *patois gavatx* és en la seva obra de creació. Aquí és on trobem el que en podríem dir l'ànima bessona de Massó Torrents. Aquí el savi es desdobla en fabulador, i la naturalesa recreada, en excusa d'una legitimació ideològica. En el Massó de «L'anyorament» hi veiem un turista de l'ideal. En el Vidal que publicarà contalles catalanes a la premsa rossellonesa hi podrem veure una cosa semblant, per bé que mitigada per raó del gènere. A la segona edició de la seva *Guide*, bastant modificada, Vidal incorpora el relat «Catalas et Gavaxos». El signa «Pere de Fenollet», com totes les contalles que solia literaturitzar; per cert: mai «Pèire», com tocaria a un «Pere» de Sant Pau.

El relat, en tot cas, adquireix una certa categoria, col·locat dintre d'un monument del rossellonisme cultural. Vidal explica que un jove del Mas de la Fina, situat entre Baixàs i Calce, es disputa una noia amb uns de Sant Pau de Fenollet. El català no se'n surt. Pel camí que va de l'estret de Cavanac a Estagell, aquell *pallago* es troba uns de «les Escasasses», o sigui, de les Cases de Pena. Despitat, els increpa: «Né'n séu vos altres de Gavaxos? Ira de Déu, als vull matar tots!» I els altres: «Ara, ara, bé sabes fotoda bestia que sem Catalas



açi? Ves-te'n mes lluny, cap a Stagell». Allà li diuen que ells són també «catalas», que faci cap a Maurí. Pel camí es troba un carreter de Sant Pau, «mais parlant catalan à merveille»: «Jo vos los mostraré; mirau, veyeu, allí dalt, a'n aquexa montanyeta, aquí los trobaréu tots; restan dins petites casas de fusta. Tusteu à cops de pals: ja ixiran.» El de Baixàs va fer el que li va dir el gavatx, i va acabar crivellat per les picades de les abelles. Un cop a casa, el noi sentència: «Carall, pare, los Gavaxos son patits, mès son dolents» (Vidal 1899: 482-483).

A propòsit de la publicació d'aquell conte, Horaci Chauvet deia que tots els rossellonesos eren «plus ou moins» de Baixàs. No pas per xovinisme o exclusivisme, sinó perquè «nous savons aimer notre province». Això quedava provat a l'hora d'estimar la llengua distinta, les tradicions pròpies. També quedava provat per una certa hiperestèsia fònica. Com la que manifestava un vell català que, «au teint bronzé, au type arabe, quelque descendant de Sarrazin», diu Chauvet que havia presenciado la representació dels Trabucaires al costat seu. En veure que el que feia de Coll-Suspiné articulava «à l'endrrroit dirt la *Cé-u de la paie*», el patriota es va sentir ofès: «Un trabucayre doit savoir parler catalan, que diable, et on aurait trouvé tout naturel que Suspiné tint à ses acolytes un langage emaiillé de *caralls*.» Això sol el fa ser qualificat de «vulgaire gavax», aquell actor. Perquè, «depuis très longtemps, quiconque n'est pas de chez nous est qualifié de *gavax* et dépasser la limite nord du Roussillon n'est pas autre chose qu'aller dans la *gavaxeria*». No tenia res de particular si, a Barcelona, aquell qualificatiu l'aplicaven als empordanesos, els rossellonesos als de l'Aude, i aquests als de la Muntanya Negra. Sempre *gavatx* hauria designat el de més al nord. Chauvet conclou que, després de tot, aquell malnom està caient en desús (Chauvet 1899: 1).

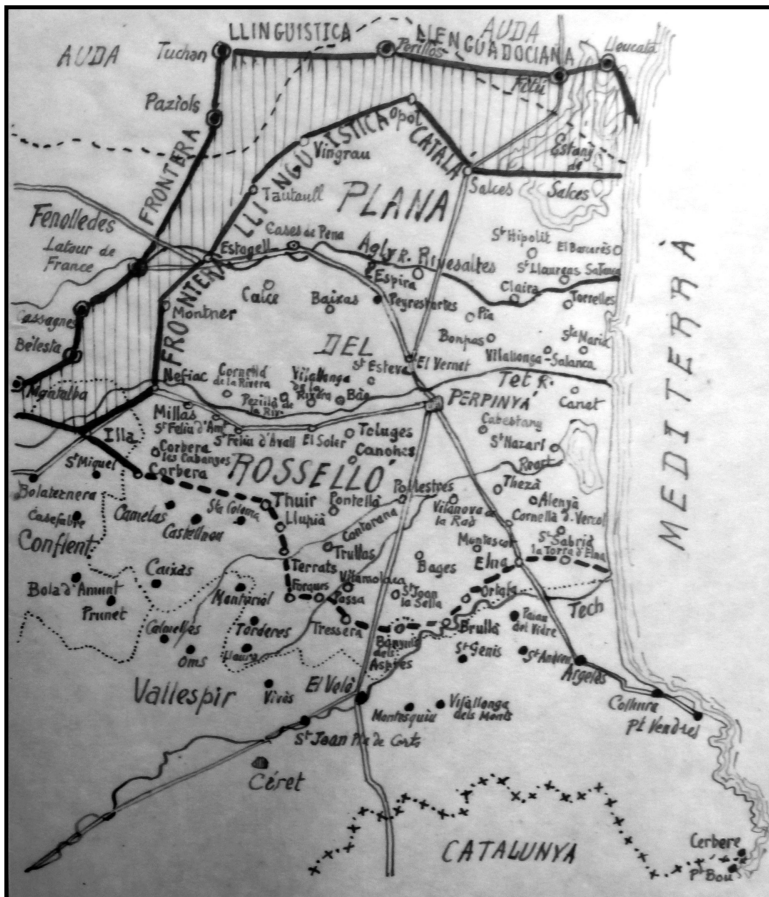
No pas en «Pere de Fenollet». En una de les seves rondalles, de 1911, Vidal fa sortir en Pallari, amo d'un mas de prop de la Força-real (*id est*, el bastió del reialme, situat vora de Montner), que imposa a la seva filla Rosill que es casi amb l'Anton Xiulet, gavatx. La filla no vol: «—Que un gavatx no es pas un home com un català? —Prou, més si tinch pas cap inclinació amb ell!» (veg. Fenollet 1911). El 1912 Vidal va treure una versió molt alterada de la contalla del ximplet de Baixàs. Aquí dos traginers de Sant Pau de Fenollet, en Batistou de la Píala i en Rafel d'En Trompeto, s'enfronten a en Vicentó Clarinet, a causa d'una jove catalana. La baralla es torna baralla de «llengües». De «llengües» que s'entenen mútuament, tanmateix (Fenollet 1912):

- Carall, gavatx, me sembla que tenes força llengua.
- Teni la mibo e besí pas ço que te pot fé que m'en servisque; t'agayto pas, pensi.
- Sí me mira, panxa de cucs, que n'ets un!
- Nom de Dious, aco me dises a ieu, espeço de belitre.
- Sí, això te dich, y t'en dire d'altres, menja monjetes, gavatx porch!

La discussió va acabar a bufetades, i amb la interposició de l'ermità de les Cases de Pena, el vigilant de la vella frontera de Corbell. Pierre Vidal, o Pere

de Fenollet, explica que la història va acabar amb el del Mas de la Fina apallissat: en aquest cas, apallissat pels gavatxos de debò. Això li serveix per concloure que «aquells dies va creixer encara més l'odi secular que Catalans y Gavatxos sempre han tingut los uns pels altres» (Fenollet 1912; contalla reproduïda a Fenollet 1927).

Potser el testimoni més eloqüent d'aquella mateixa prevenció etnolingüística el dona un altre rossellonista acèrrim, vell amic de Vidal. Em refereixo al perpinyanès Carles Grandó, que en la seva monografia sobre el parlar de la Plana del Rosselló, que quedarà inèdita, va encartar-hi un mapa (veg. Grandó 1917). Com veiem, més que una frontera lingüística, Grandó hi fa avinent una banda molt ampla, impenetrable.



Mapa del límit lingüístic occitano-català, de Carles Grandó.

Grandó sostenia, qui sap si per glossar aquest mateix mapa, que la francització del rossellonès venia exclusivament del contacte amb el *gavatx*; mentre que «nous pouvons affirmer que l'influence du *gavaix* sur le catalan fut à peut près nulle». Cosa més que discutible, no cal dir-ho. Només s'ha de mirar què opinava mossèn Alcover (veg. Perea 2002: 165) del parlar de Calce, el juliol de 1902. Situat «casí a la ralla de lo que'n diuen *Gabatxeria*», aïllat del centre comarcal, el llenguatge del poblet rossellonès «oferex gran interés a la filologia», perquè «ja se ressent de la procsimitat del llenguadocià de Carcassona y Narbona». Però Grandó, en bona lògica, no podia adonar-se d'aquella penetració espúria, ni fer-ne cap cabal. Per a ell, la llengua catalana havia ultrapassat les seves fronteres lingüístiques, com tocava a un idioma complet. D'aquí, i només d'aquí, vindrien les incontestables concomitànies catalano-llenguadocianes (Grandó 1923). Ja som de ple en el segle xx, i la idea massoniana de «la més gran frontera natural que puga separar dos pobles» s'ha consumat.

FINAL DE TRAJECTE

Al principi d'aquest itinerari, ens preguntàvem si el Massó Torrents de «L'anyorament» es deixava endur poc o molt per l'idealisme, a l'hora d'atestar l'extrem septentrional de la catalanitat. Ens preguntàvem fins a quin punt l'esguard naturalista de l'autor es veia pertorbat per la ideologia. Intuíem que el prejudici no podia restar al marge de la comprensió de la realitat. En la narració de Massó, hi compareixia un personatge inquietant. El capellà que sortia desmillorat pels rigors de les Fenolledes feia tot l'efecte d'una mentida útil. Ara puc afirmar que aquella presència no responia pas a un mer recurs literari. El capellà catalanista va existir. I molt probablement va existir tal com el presenta Massó. El 1885, en efecte, el vallespirenc Esteve Caseponce exercia el seu ministeri sacerdotal al poblet de Trevillac (Brazès 2003: 353). No he pogut saber del cert si això va ser degut a una represàlia del bisbe perpinyanès del moment, l'«occità» Jean-Auguste-Emile Caraguel. El cas és que mossèn Caseponce va viure un temps en la frontera catalano-occitana, i que d'aquesta vivència en va treure un tònic per al seu catalanisme: per a un catalanisme perfectament extraordinari a l'època, i més entre el clero rossellonès. Ignoro si en l'impacte fenolledès hi ha el germen de la pastoral patriòtica de Caseponce, que el va dur a escriure en català, a partir de 1895, uns molt llegits articles a *La Croix des Pyrénées-Orientales*; i, encara, no sé si aquell episodi vital el va animar a compondre un *Catecisme* en llengua catalana, imprès el 1899 a instàncies del bisbe, també «occità», Nadal Gaussail. Del que sí que no podem dubtar és que, on no arribava la imatge de la frontera natural, tan cara als naturalistes, arribava l'aprehensió de la frontera històrica, esdevinguda límit terminant de la memòria nacional.

AUGUST RAFANELL

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aguiló 1867: «Discurs del Senyor President del Consistori D. Mariano Aguiló y Fuster. Mestre en gay saber», dins *Jochs Florals de Barcelona en 1867 any IX de sa restauració*, Barcelona, Llibreria de Alvar Verdaguer, 29-38.
- Aldrete 1606: Bernardo ALDRETE, *Del origen, y principio de la lengua castellana ò romance que oi se usa en España*, Roma, Carlo Willietto.
- Alegre 1991: Montserrat ALEGRE, *Dialectologia catalana*, Barcelona, Teide.
- Anderson 1991: Benedict ANDERSON, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, Londres / Nova York, Verso.
- Armstrong 1982: John A. ARMSTRONG, *Nations before nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Balari y Jovany 1899: José BALARI Y JOVANY, *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona, Hijos de Jaime Jepús.
- Ballot y Torres [1815]: Joseph Pau BALLOT Y TORRES, *Gramatica y apología de la lengua catalana*, Barcelona, Joan Francisco Piferrer.
- Bayrou 1980: Albert BAYROU, *Fenouillèdes. Diocèse d'Alet. Sénéchaussée de Carcassonne. Fragments historiques et statistiques*, Carcassona, edició de l'autor.
- Bayrou 2004: Lucien BAYROU (dir.), *Entre Languedoc et Roussillon: 1258-1659. Fortifier une frontière?*, [s. l.], Les Amis du Vieux Canet.
- Becat et alii 1985: Joan BECAT / Pierre PONSICH / Pere VERDAGUER, *Gran geografia comarcal de Catalunya*, 14: *Rosselló. Fenolleda*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Bernadó 1978: Domènec BERNADÓ, *Introduction méthodologique et documentaire à l'étude sociolinguistique du plurilingüisme en Catalogne-Nord*, tesi de doctorat de tercer cicle, Montpellier, Universitat Paul Valéry.
- Bladé Desumvila 1969: Artur BLADÉ DESUMVILA, *Pompeu Fabra. Biografia essencial*, Barcelona, Pòrtic.
- Bosch 1628: Andreu BOSCH, *Svmnari. Index, o epitome dels admirables, y nobilissims titols de honor de Cathalunya, Rossello, y Cerdanya...*, Perpinyà, Pere Lacavalleria.
- Bosch de la Trinxeria 1887: Carles BOSCH DE LA TRINXERIA, *Recorts d'un excursionista*, Barcelona, La Renaixensa.
- 1888: Carles BOSCH DE LA TRINXERIA, «La llengua catalana en lo baix Rosselló», *La Renaixensa*, XVIII, 233.
- 1892: Carles BOSCH DE LA TRINXERIA, «Un poeta rossellonés. Oun Tal», *La Renaixensa*, XXII, 785-786.
- Botet 1997: Renat BOTET, *Vocabulari específic rossellonès amb traducció en francès i en català normatiu*, Perpinyà, El Trabucaire.
- Bouille 1960: Michel BOUILLE, «La décadence de la langue catalane en Roussillon au XVIII^e siècle», *Tramontane*, 434-435, 89-95.
- Brazès 2003: Edmond BRAZÈS, *Obres completes*, Perpinyà, El Trabucaire.
- Camps 2000: Christian CAMPS, «Langue et littérature», dins Marc Calvet / Christian Camps / Jacques Deloncle / Raymond Sala / Marie-Claude Valaison / Roger Malafosse, *Pyrénées-Orientales. Roussillon*, París, Bonneton, 147-209.
- Casas Carbó 1891: [Joaquím] CASAS CARBÓ, «"L'Avenç" y la Reforma lingüística», *La Vanguardia*, 30 de desembre, 1.
- Castellanos 1986: Jordi CASTELLANOS, «La novel·la modernista», dins Martí de Riquer / An-

- toni Comas / Joaquim Molas, *Història de la literatura catalana*, vol. VIII, Barcelona, Ariel, 481-578.
- Chauvet 1899: Horace CHAUVET, «À propos de “gavax”», *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*, 9-VII-1899, 1.
- 1933a: Horace CHAUVET, «Pierre Vidal», *Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, LVII, 322-326.
- 1933b: Horace CHAUVET, *Charmes du Roussillon*, 2a. ed., Perpinyà, Imprimerie de «L'Indépendant».
- Colomer 1988: Claude COLOMER, *Recueil d'études sur la Tour de France et les localités environnantes*, [s.i.], Rofiac.
- Comte 1995: Francesc COMTE, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Barcelona, Curial.
- Corbera 1678: Estevan DE CORBERA, *Cataluña ilustrada*, Nàpols, Antonio Garamiñani.
- Covarrubias 1611: Sebastià DE COVARRUBIAS, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Madrid, Luis Sánchez.
- Creixell 1987: Lluís CREIXELL, «Una gramàtica manuscrita: la Grammaire cathalane de Josep Tastú», dins Marie Brau / Olivier Poisson (ed.), *Études roussillonaises offertes à Pierre Ponsich / Estudis rossellonesos dedicats a Pere Ponsich*, Perpinyà, Le Publicateur, 529-544.
- Cubí 1861: Mariano CUBÍ Y SOLER, «Introducción» a Antonio Fernández y Morales, *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, Lleó, Viuda e Hijos de Miñón, III-XXXV.
- DCCLFI: UNA SOCIETAT DE CATALANS, *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*, I, Barcelona, Joseph Torner, 1839.
- DDAA 1992: «Fronteres lingüístiques de català», dins Montserrat Gimeno (coord.), *Mapes per a l'estudi de la llengua catalana*, Vic, Eumo, 23-24.
- DECat: Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol., Barcelona, Curial / «la Caixa», 1980-2001.
- Delteil 1984: Joseph DELTEIL, *Perpignan*, Carcassona, Éditions Collot.
- DGLC: Pompeu FABRA, *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1932.
- Diderot 1765: Denis DIDEROT, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Mis en ordre et publié par—*, XII, París, Briasson.
- Farnés 1995: Sebastià FARNÉS, *Paremiologia catalana comparada*, IV, Barcelona, Columna.
- Fedié 1894-1895: Louis FEDIÉ, *Ressena de les Remarques sur la phonétique du dialecte Languedocien* [de l'abbé Boudet], *Société des Arts et Sciences de Carcassonne*, 7, 54
- Fenollet 1911: Pere DE FENOLLET, «L'ou de mula ó lo gavatx burlat», *La Veu del Canigó*, 26 (26-XI-1911), 349.
- 1912: Pere DE FENOLLET, «Los gavatxos són petits, mes són dolents», *La Veu del Canigó*, 34 (24-III-1912), 91.
- 1927: Pere DE FENOLLET, «Los gavatxos són petits, mes són dolents», *Almanach Català-Rossellonès de la Veu del Canigó*, VII, 34-37.
- Folch y Torres 1906: Josep M. FOLCH Y TORRES, «Pel Llenguadoc», *El Poble Català*, 16-IX-1906, 1.
- Foxonet 2007: Francesc FOXONET, *L'Església i la catalanitat a la Catalunya del nord*, I, tesi de doctorat dirigida per Ramon Sala, Perpinyà, Universitat de Perpinyà / Institut Català de Recerques en Ciències Socials.
- Fuster 1980: Joan FUSTER, *Literatura catalana contemporània*, 5a ed., Barcelona, Curial.

- Garriga i Massó 1987: Joan GARRIGA I MASSÓ, *Memòries d'un liberal catalanista (1871-1939)*, Barcelona, Edicions 62.
- GEC: *Gran enciclopèdia catalana*, 24 vol., 2a ed., Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986-1989.
- Gil 1605 [1604]: Pedro GIL, *Modo de ayudar a ben morir, als qui per malaltia, ò per Iusticia moren*, Barcelona, Estampa de Ioan Amellò.
- 1621: Pere GIL, «Al lector», *Contemptvs Mvndi. Traduit de llengua Llatina y Castellana, en cathalana, per lo pare—*, Barcelona, Sebastià Mathevat.
- Ginebra 1987: Jordi GINEBRA (ed.), Antoni de Bofarull, *Estudis lingüístics*, Barcelona, Alta Fulla.
- Grandó 1917: Carles GRANDÓ, *El sota-dialecte català de Perpinyà i de la Plana del Rosselló*, mecanoscrit inèdit, Perpinyà, Fons Grandó / Universitat de Perpinyà.
- 1923: Carles GRANDÓ, «L'actualité regionaliste. La frontière linguistique du catalan», *Le Catalan de Paris*, 8 (1-VIII-1923), 1.
- Guàrdia 1889: Josep Miquel GUÀRDIA, «Introduction» a *Le songe de Bernat Metge. Auteur catalan du XIV siècle*, París / Barcelona, Alphonse Plaget / Alvare Verdaguer, I-CIII.
- Güter 1955: Enric GÜTER, «Els altres Capcir», dins Antoni Badia i Margarit / Antoni Griera / Frederic Udina (ed.), *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, vol. II, Barcelona, Abadía de San Cugat del Vallés, 707-735.
- 1969: Enric GÜTER, «La catalanitat del Fenollet», *Revista Catalana*, 4, 12-19.
- Labèrnia 1867: Pedro LABÈRNIA, *Novísimo diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana [...] redactado con presencia del de D. Pedro Labèrnia...*, II, Barcelona, Espasa Hermanos.
- 1868: Pere LABÈRNIA, *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la llengua catalana... per una Societat Literaria*, Barcelona, Germans Espasa.
- [1892]: Pere LABÈRNIA Y ESTELLER, *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana*, II, Barcelona, Espasa y Companyia.
- Llobet Vall-llosera 1853: Josep Antoni LLOBET VALL-LLOSERA, *Dels paisos en que's parla actualment la llengua catalana i de les rabons en que això's funda*, ms., Barcelona, Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, 6-II-1853.
- Maravall 1972: José Antonio MARAVALL, *Estado moderno y mentalidad social (siglos XV a XVII)*, I, Madrid, Revista de Occidente.
- Marca 1688: Petrus MARCA, *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est, geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circumjacentium populorum*, París, Franciscim Muguet.
- Massó Torrents 1896: Jaume MASSÓ TORRENTS, «L'anyorament» i «La nit al ras», dins id., *Croquis Pirenencs*, Barcelona, L'Aveng, 121-133 i 200-201.
- Michelet 1886: Jules MICHELET, *Notre France: sa géographie, son histoire*, París, Marpon et E. Flammarion.
- OnCat: Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, 8 vol., Barcelona, Curial, 1989-1997.
- Pella y Forgas 1883: José PELLA Y FORGAS, *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*, Barcelona, Luis Tasso y Serra.
- Perea 2002: Maria Pilar PEREA (ed.), Antoni M. Alcover, *Dietaris de les eixides (1900-1902)*, II, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat.
- Pla 1976: Josep PLA, *Catalunya*, Barcelona, Destino («Obra Completa», xxx).

- Pla i Arxé 1996: Ramon PLA I ARXÉ, «Introducció», dins Jaume Massó Torrents, *Croquis Pirenencs*, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona.
- Ponsich 1980: P. PONSICH, «Límits històrics i repertori toponímic dels llocs habitats dels antics "Països" de Rosselló-Vallespir-Conflent-Capcir-Cerdanya-Fenolledès», *Terra Nostra*, 37.
- Pous 1973: Annie DE POUS, *Le Pays et la Vicomté Féodale de Fenollède (du VIIIe au XIVe siècle)*, París, Éditions Roudil.
- Pratx 1906: Maxence PRATX, «Mégalithes et bornes-frontières entre le bas-pays de Fenouillet et le Roussillon», *Congrès archéologique de France*, LXXIII, 464-484.
- Puiggarí: Pierre PUIGGARÍ, *Dictionnaire catalan-français et français-catalan*, 1a part, ms. E10, Perpinyà, Biblioteca Municipal de Perpinyà.
- Rafanell 2000: August RAFANELL, «Un recorregut per la prehistòria de la dialectologia catalana», reproduït a id., *El català modern (Set estudis d'història cultural)*, Barcelona, Empúries, 26-33.
- 2006: August RAFANELL, *La illusió occitana. La llengua dels catalans, entre Espanya i França*, vol. 1, Barcelona, Quaderns Crema.
- (en premsa): August RAFANELL, «Catalán y occitano sobre el mapa», dins *Actas del XVI Congreso de Euskaltzaindia*.
- Rifa 2004: Jean RIFA, «Pierre Vidal (1848-1929). Le grand historien du Roussillon», dins Jean Rifa / Patrice Teisseire-Dufour, *Des hommes et le Roussillon*, Perpinyà, El Trabucaire, 279-282.
- Saint-Malo 1835: Jean-Baptiste Renard DE SAINT-MALO, «Le mot vulgaire "gavatx"», *Le Publicateur des Pyrénées-Orientales*, 19 (9-V-1835), 74-75.
- Sala 1996: Raymond SALA, *Dieu, le roi, les hommes... Perpignan et le Roussillon 1580-1830*, Perpinyà, El Trabucaire.
- Sanabre 1960: Josep SANABRE, *El Tractat dels Pirineus i la mutilació de Catalunya*, Barcelona, Barcino.
- Smith 2002: Anthony D. SMITH, *La nació en la història*, Catarroja / València, Afers.
- Soler 1896: J. SOLER [MIQUEL], «"Croquis Pirenencs" per J. Massó Torrents», *La Vanguardia*, 2-VI-1896, 4.
- Sorre 1933: Maximilien SORRE, *Les Pyrénées*, 3a ed., París, Armand Colin, París.
- Sucré 1963: José María DE SUCRE, *Memorias, I. Del Romanticismo al Modernismo*, Barcelona, Barna S.A.
- Taylor et alii 1989 [1835]: J. TAYLOR / Ch. NODIER / Alph. DE CAILLEUX, «Le Roussillon», dins id., *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France*, Montpellier, Presses du Languedoc (1a ed.: París, Firmin Didot).
- Times 1883: R. de T. [Rajah DE TIMES = Josep SANTOL], «Éssai sur la langue catalane en Roussillon», *L'Espérance*, 14-VI-1883, 3.
- TLFI: *Le trésor de la langue française informatisé* [consulta en línia: <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>].
- Veny 1982: Joan VENY, *Els parlars catalans*, 3a ed., Palma, Moll.
- Vidal 1879: Pierre VIDAL, *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales*, Perpinyà, Librairie de l'Indépendant / Librairie Paul Morer.
- 1887: Pierre VIDAL, *Souvenirs d'un touriste. Excursions et ascensions dans les montagnes du Massif de Carlit (Cerdagne française)*, Perpinyà, Imprimerie-Librairie A. Julia.
- 1892: Pierre VIDAL, «Andorra: souvenirs d'un touriste», *Bulletin de la Société Ramond*, 27 [Explorations Pyrénéennes. Ascensions des hautes cimes et de régions de difficile accès, observations météorologiques, recherches scientifiques et archéologiques], tercer trimestre de 1892, 214-215.

- 1896: Pierre VIDAL, *Notice sur la vie et les travaux de Julien-Bernard Alart, ancien archiviste des Pyrénées-Orientales*, Perpinyà, Charles Latrobe.
- 1899: Pierre VIDAL, *Guide historique et pittoresque dans le Département des Pyrénées-Orientales*, 2a ed., Perpinyà, Librairie St.-Martory.
- Young 1993 [1787]: Arthur YOUNG, *Viatge a Catalunya*, ed. de Ramon Boixareu, Tremp, Garsineu.

